

**АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ЗЕРНОВИРОБНИЦТВА
В РОКИ НЕПУ: РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ**

Очеретяний В. В.

Університет Григорія Сковороди у Переяславі;

*Лазуренко В. М., д-р іст. наук, професор, заслужений працівник освіти
України*

Черкаський державний технологічний університет

Загалом в історіографії проблеми українського зерновиробництва в роки нової економічної політики (1921–1929 рр.), ми виокремили два періоди. Перший період пов'язаний з радянським етапом функціонування вітчизняної історичної науки. Другий період стосується наукових надбань часів української незалежності. В даній статті ми розглянемо перший період.

Відносно радянської історіографії, то її здобутки були неоднозначними, так як висвітлення і трактування багатьох ключових суспільно-політичних та соціально-економічних подій і явищ залежало від політичної кон'юнктури та ідеологічної упередженості. Першими історіографами проблематики, що досліджується, були в основному не професійні історики, а безпосередні учасники сільськогосподарського життя 1920-х рр., економісти-аграрники, політичні та державні діячі, партійні публіцисти, спеціалісти сільського господарства. Не зважаючи на те, що зміст матеріалу досить часто характеризувався суб'єктивністю авторів, незавершеністю цілісного бачення процесів, які протікали в тогочасному українському суспільстві, все ж це був вагомий пласт праць, який ґрунтувався на значному об'ємі цінного, інформаційно насиченого фактичного матеріалу, багатому статистичному підґрунті, що в цілому дозволяє говорити про ґрунтовність, виваженість на фундаментальність досліджень 1920-х рр.

Тематична спрямованість літератури 1920-х рр. щодо вивчення аграрного питання була різнобарвною. Вартими уваги є праці В. Качинського, М. Гуревича, М. Макарова, О. Філіповського, О. Чаянова, О. Шліхтера [1], наповнені сюжетами про домінуючі в сільському господарстві проблеми соціально-економічного характеру. Значна кількість фактичного матеріалу щодо різнопланових процесів, які відбувалися в сільському господарстві, міститься в працях В. Іжевського, О. Онуфрієва, В. Онуфрієва, Г. Петровського, М. Скрипника, Є. Яковлева [2]. Критичний аналіз праць сучасників обраної нами для дослідження теми дає можливість отримати фактологічний матеріал про стан сільського господарства, оптимальні розміри та організаційно-виробничу структуру селянських господарств та основні чинники, які впливали на їх диференціацію, про динаміку землекористування,

запровадження контрактаційних форм господарювання, про втручання партії в сільськогосподарську роботу і життя українського селянства та ін. Г. Капустян в історіографічному огляді українського села 1920-х рр. зазначала, зокрема, що, частина публікацій 1920-х рр. викликає у сучасних дослідників інтерес як історичне джерело, так як вони наповнені значним фактологічним матеріалом, почерпнутим із чисельних досліджень села, які тоді широко проводились з питань його соціально-економічного і політичного стану [3, 168].

Науковим аналізом проблем українського зерновиробництва характеризуються праці А. Альтермана, в яких автор, опираючись на статистичні матеріали, дає цілісну картину тогочасного зернового господарства, проблем його товарності, причин падіння та умов відновлення товарності, розвитку хлібної торгівлі, питань зернового експорту з врахуванням ступеню органічності та ґрунтовності процесів, що відбувались на Україні. Автор чітко виокремив комплекс взаємодіючих об'єктивних і суб'єктивних чинників, як впливали на стан хлібного ринку 1920-х рр., на стан реалізації зерна селянством [4].

Значний інтерес для вивчення історії української кооперації, яка відігравала провідні позиції в господарсько-економічному житті українського села а період непу, становлять праці І. Батюка, Є. Дешка, Л. Ландо, Т. Німчинова, А. Дідусенка, О. Одинцова [5], сукупний зміст яких дав нам можливість прослідкувати основні процеси, направлені фахівцями сільськогосподарської кооперації на піднесення товарності сільського господарства в цілому і селянського зерновиробництва зокрема.

Узагальнюючи історіографічний досвід 1920-х рр., маємо констатувати, що не зважаючи на деяку описовість, брак аналітики та об'єктивності, наукові праці цього періоду залишили значний масив фактологічного та джерельного матеріалу для подальших досліджень.

На жаль, вже з кінця 1920-х рр. історична наука починає відчувати на собі жорсткий прес командно-адміністративного механізму, а з початком 1930-х рр. ідейно-політичний контроль стає основним важелем висвітлення суспільно-політичних та соціально-економічних процесів. Маємо констатувати, що наступні декілька десятиліть історична література характеризувалась історико-партійним характером висвітлення фактів, явищ, процесів і подій.

Основним лейтмотивом вивчення періоду непу стають ідеологічні стереотипи і штампи щодо переваг колективного способу господарювання над індивідуальним селянським господарством, визначальної ролі партії в процвітанні трудящого селянства. Переважаючим темами дослідження стає історія колгоспного ладу в руслі ідейно-агітаційного спрямування. Питання зерновиробництва, хлібообігу та кризи хлібозаготівель не

виносились як предмет спеціального обговорення, так як справжня їх суть не вкладалась в концепцію позитивного висвітлення розбудови соціалістичного ладу на селі [6].

Дещо пожвавилась ситуація з початком хрущовської «відлиги». Звичайно, суттєвих змін в методологічних підходах і концептуальних засадах не відбулось, проте кількість аграрних досліджень відчутно зросла і характеризувалась як більш високим фахово-науковим рівнем, так і тематичним розмаїттям. Історики обережно почали знову говорити про кризи хлібозаготівель кінця 1920-х, про зернові проблеми, проте критичної оцінки негативної ролі правлячої партії в цих деструктивних процесах, звичайно, не давали [7]. Історична наука залишалась під впливом політичної кон'юнктури, і це доволі відчутно проявляється в колективній праці «Історія селянства Української РСР» 1967 р. [8], яка була віддзеркаленням концептуальних засад тогочасної радянської історичної науки.

Проте все ж певні праці, попри ідеологічну спрямованість та хибні схеми й висновки, стали змістовним джерелом фактологічної та статистичної інформації щодо сутності складних і суперечливих процесів, які протікали в аграрному секторі народного господарства 1920-х рр. Мова йде про напрацювання М. Гетьман-Кравченка, І. Бакуменка, З. Шульги, О. Бабія, П. Денисовця, І. Рибалки, Б. Мигалю, В. Данилова [9]. Ідеологічно упередженими є наукові праці, присвячені взаємостосункам радянської влади і українського селянства [10].

Певну теоретичну цінність мають наукові здобутки істориків 1970-х рр., автори яких хоч і змушені були керуватись стереотипними критеріями характеристики процесів і явищ, проте все ж подавали власне бачення розв'язання аграрного питання в Україні в роки непу, причин та наслідків хлібозаготівельних труднощів другої половини 1920-х рр., механізму формування хлібозаготівельних цін і т.д. Вартими уваги є наукові публікації Р. Ляха, С. Кульчицького [11].

Загалом, не зважаючи на чисельні публікації, які були опубліковані в 30–70-х рр. ХХ ст., вони в той же час мали низькі якісні показники об'єктивності і науковості, переважно були заангажованими, мали класово-ідеологічну спрямованість.

Лише з початком трансформаційних змін в радянській суспільно-політичній системі 1980-х рр. науковці починають виходити за межі традиційних і стереотипних уявлень радянської історіографії, поступово відходити від методологічного монізму радянської історіографії щодо характеристик засад нової економічної політики, реального становища в сільськогосподарському виробництві і насамперед в зерновиробництві, у висвітленні зернових проблем й вирішення хлібозаготівельних труднощів, землекористування та землеволодіння українських селян, характеристики їх соціально-

економічної структури [12]. На думку С. Корновенка, поступове звільнення історичної науки з лещат тотального партійно-державного контролю дало поштовх ніким і нічим не обмеженому розвитку законсервованого інтелектуального потенціалу вітчизняних істориків [13, 96].

Загалом попри розмаїття теоретичних напрацювань, питання, пов'язані з впливом суспільно-політичних та соціально-економічних процесів на українське зерновиробництво в період, що досліджується, практично не виокремлюються із загального русла досліджень як історії українського доколгоспного села, селянства, так і а аграрних відносин.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи. *Хозяйство Украины*. Харьков. 1925. № 6. Июнь. С. 98–106; Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Харьков: Госуд. изд-во Украины, 1923. Вып. 2. Обобществление сельского хозяйства. 111 с.; Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Харьков: Державне вид-во Укр., 1922. Вып. 1. Уравнительный раздел земли. 107 с.; Качинский В. Перспективи розвитку сільського господарства України. *Більшовик України*. № 15 (9 травня). Харків: Державне вид-во України, 1929. С. 14–23; Качинский В. Социализация сельского хозяйства на Украине. Киев: Борьба, 1919. 30 с.; Гуревич М. Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. Харьков: ЦСУ УССР, 1927. 191 с.; Гуревич М. Б. Голод и сельское хозяйство Украины. Очерк. Харьков: Первая гос. типография им. тов. Петровского Г. И., 1923. 47 с.; Гуревич М. Б. К вопросу о дифференциации сельского хозяйства Украины: очерк. Харьков: ЦСУ УССР, 1925. 54 с.; Макаров Н. П. Крестьянское хозяйство и его эволюция. Москва: Изд. Н. Желудкова. 1920. 392 с.; Макаров Н. П. Организация сельского хозяйства. Москва: Экономическая мысль, 1926. 566 с.; Філіповський О. К. Розвідка з організації селянського господарства на Україні. Харків: ДВУ, 1926. 314 с.; Чайнов А. В. Краткий курс кооперации. Москва: Кооперативное издательство, 1925. 80 с.; Чайнов А. В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды. Москва: Экономика. 1989. 492 с.; Чайнов А. В. Оптимальные размеры земледельческих хозяйств. *Труды Высшего семинария сельскохозяйственной экономики и политики*. Москва: ВЦИК, 1922. С. 5–82; Шліхтер О. Завдання сільського господарства. Харків: ДВУ, 1927. 32 с.

2. Іжевський В. Коротка історія комітетів незаможних селян на Україні. Харків: Червоний шлях, 1924. 80 с.; Онуфрієв О. О. Стан та перспективи розвитку сільськогосподарської колективізації на Україні. Труды Українського Держплану. Кн. XII. Харків, 1926. 82 с.; Онуфрієв В. Контрактація в сільському господарстві на Україні. Харків: Радянський селянин, 1929. 126 с.; Петровський Г. І. Вражіння від об'їздів деяких місцевостей України. Харків: Держвидав України, 1925. 32 с.; Петровський Г. І. (голова ВУЦВК). Більшовицька сівба. *Радянський*

селянин. 1930. №5 (березень). 1930. С. 2–3; Скрыпник М. Н. Хозяйственная борьба с кулаками (о с.-х. коммунах и артелях). Харьков: издательский отдел Наркомзема УССР, 1923. 28 с.; Яковлев Є. Комітети незаможних селян. Харків: Юрвидав, 1925. 48 с.

3. Капустян Г. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: історіографічний огляд. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2002. Вип. XV. С. 167–177.

4. Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України. Харків: Радянський селянин, 1928. 44 с.; Альтерман А. Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності. Харків: Радянський селянин, 1929. 92 с.; Альтерман А. Хлебные ресурсы Украины. Харьков: Государственное издательство Украины, 1923. 186 с.

5. Батюк І. Робота сільськогосподарської кооперації на Україні в 1924 р. *Земельник: місячник*. 1925. № 2 (лютий). С. 4–12; Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. Харків: Книгоспілка, 1925. 136 с.; Дешко Є. Кооперація на Україні. Харків: ЦСУ, 1927. 100 с.; Ландо Л. М. Кооперативний кредит в системі кооперації. Золотоноша, 1928. 78 с.; Німчинов Т. Аналіз роботи сільськогосподарського кредитового товариства. Харків: Книгоспілка, 1927. 148 с.; Німчинов Т. Т. Кредитове сільськогосподарське товариство. Основи його організації та діяльності. Катеринослав: Книгоспілка, 1925. 140 с.; Німчинов Т. Т. Сільськогосподарське кредитове товариство. Що таке с.-г. кредитове товариство та яку користь від нього має трудове селянство. Харків: Книгоспілка, 1927. 76 с.; Дідусенко А. До питання про соціальний склад с-г кредитових товариств. *Український агроном*. 1926. №10 (жовтень). С. 42–45; Дідусенко А. Система сільськогосподарського кредиту на Україні (1923–1928 рр.). Харків: Радянський селянин, 1929. 122 с.; Одинцов О. Сільське господарство, хлібозаготівля та сільськогосподарська кооперація. Харків: Сільський господар, 1928. 32 с.

6. Нариси розвитку народного господарства Української РСР. Київ: Видавництво АН УРСР, 1949. 579 с.

7. Мошков Ю. А. Зерновая проблема в годы сплошной коллективизации сельского хозяйства в СССР (1929–1932). Москва: Аврора, 1966. 156 с.

8. Історія селянства Української РСР: в 2-х т. Т. 2 / За ред. І. І. Компанійця. АН Української РСР. Інститут історії. Київ: Наукова думка, 1967. 536 с.

9. Гетьман-Кравченко М. О. Боротьба Комуністичної партії за створення сільськогосподарської кооперації на Україні і розгортання її діяльності в 1921–1924рр. *Наукові знання Луцького педінституту*. Луцьк, 1956. Т. V, вип. 3. С. 3–20; Бакуменко І. І. Боротьба партійних організацій України за зміцнення кооперативних організацій на селі (1921–1923 рр.). *Наукові записки Київського інженерно-будівельного інституту*. 1959. Вип. 1. С. 16–25; Шульга З. П. Підготовка суцільної

колективізації на Україні. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1960. 151 с.; Бабій О. О. Сільськогосподарська кооперація України – одна з передумов масової колективізації сільського господарства. *Питання економіки сільського господарства Української РСР: респ. міжвід. наук. зб.* Київ, 1959. Вип. 2. С. 28–41; Денисовець П. М. Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробниче кооперування села (1921–1929 рр.). *Український історичний журнал.* 1968. №1. С. 57–67; Денисовець П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. Харків: Видавництво Харківського ун-ту, 1969. 154 с.; Рибалка І. К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1967. 192 с.; Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовчий період (1921–1925 рр.). Харків: Вища школа, 1974. 167 с.; Мигаль Б. К. Класова боротьба в українському селі навколо питань землеустрою (1921–1925 рр.). *Вісник Харківського університету. Історична серія.* Вип. 3. 1969. №35. С. 22–27; Данилов В. П. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства. Москва: Ин-т истории АН СССР, 1961. 60 с.; Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. Москва: Наука, 1977. 319 с.; Данилов В. П. Социально-экономические отношения в советской деревне накануне коллективизации. *Исторические записки* / отв. ред. А. Л. Сидоров. Москва: Изд-во АН СССР, 1956. Т. 55. С. 89–138.

10. Колісник М. К. Безпартійні робітничо-селянські конференції в 1920 р. *Український історичний журнал.* 1964. №3. С. 63–69.

11. Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.). Київ, Донецьк: «Вища школа», 1975. 118 с.; Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). Киев: Наукова думка, 1979. 256 с.

12. Ганжа О. І. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу. *Український історичний журнал.* 1990. Вип. 10 (№356). С. 103–110; Калиниченко В. В. Формы крестьянского землепользования на Украине в доколхозный период (1917-1929). *Вопросы истории СССР.* 1985. Вып. 30. С. 70-79; Калініченко В. В. Відчуження надлишків землі в куркульських господарствах Лівобережної України (1920-1923). *Вісник Харківського університету. Історія.* 1980. №201. Вип. 12. С. 38-44; Кульчицкий С. В. Нова економічна політика: уроки для сьогодення. *Маршрутами історії.* Київ: Політвидав України, 1990. С. 135–173; Лях С. Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. Київ: Вища школа, 1990. 127 с.; Марочко В. І. Які форми кооперації існували на Україні в 20-ті роки. Київ: Наукова думка, 1989. 182 с.; Морозов А. Г. Діяльність сільськогосподарської кооперації УСРР по зміцненню колгоспів. *Український історичний журнал.* 1984. №2. С. 74-82; Морозов А. Г. Діяльність спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації на Україні (1923–1928). *Український історичний журнал.* 1989. №8. С. 76–